

ŞEMSETTİN GÜNALTAY'IN HAYATI, ESERLERİ VE DİNİ ISLAH DÜŞÜNCEİ

Arş. Gör. İbrahim Ethem AYDIN*

ÖZET

Bu makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde yetişen ve genç Türkiye Cumhuriyeti'nde başbakanlık yapmış olan ilim ve fikir adamı Şemsettin Günaltay'ın hayatı, devlet hizmetleri, eserleri ve dini islah düşünceleri işlenmektedir. Ağırlıklı olarak dini islah hareketi ele alınmıştır. Günaltay'ın üzerinde yapılan çalışmalarda onun din anlayışı verilmekle birlikte onun dinde islahla ilgili düşünceleri gözden kaçmıştır. İşte bizim amacımız Günaltay'ın bu düşüncelerine dikkat çekmektir.

Şemsettin Günaltay, İslam'ın hurafe ve uydurmalarla kirlendiğini savunur. Hurafeciliğin iki kanalı olduğunu belirtir: 1-Mezhep ve tarikatlar, 2-Uydurma hadisler. Buna karşı mücadele ederek İslam'ın öz, saf ve temiz yapısıyla ortaya koyma amacındadır. Bunun için de iki yöntemi önerir: 1-İslam'ın özüne dönülmesi, yani Kur'an ve sahih sünnet, 2-İçtihatla canlılık kazandırmak.

SUMMARY

ŞEMSETTİN GÜNALTAY'S LIFE, WORKS AND HIS THOUGHT OF RECONSTRUCTION RELIGIOUS

In this article, I will examine the thought of the prominent scholar Şemsettin Günaltay, regarding Islamic reconstruction. He grew in the last period of the Ottoman Empire and served as a Prime minister of young Turkish Republic. Although some studies have been done about him, they have mostly ignored his ideas in this subject. Then, I tried to discuss his thoughts on Islam, and Islamic reconstruction which is necessary in the modern world according to him.

He claims that Islam was degenerated by *hurafas* (superstition) and inventions (*bid'a*). He says that there are two source of *hurafa* and *bid'a*: 1-Historical Islamic sects and orders, 2-Fabricated hadiths. His aim was to struggle against both of them. To solve the problem, he suggest two methods. 1-Returning to the pure Islam, Quran and authentic *Sunna*, 2-Giving life to *Ictihad* (independent reasoning).

* * *

I- Ailesi ve Eğitimi

Türk ilim ve devlet adamı Şemsettin Günaltay'ın ailesi Uygur ve Çağatay Türklerinin yaşadığı topraklar olan Ürik adlı bir köydendi. 1883 yılında Erzincan

* İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

can Kemaliye'de (Eğin) doğan Şemsettin Günaltay'ın babası Müderris İbrahim Efendi, annesi Saliha Hatun'dır. Babası ulema sınıfından önemli bir yeri ve şöhreti olan dar gelirlili bir aileden gelmekteydi. Günaltay, Üsküdar Ravza-i Terakki Mektebi'ni ve Vefa İdadisini okudu. Yüksek öğrenimini birincilikle Daru'l-Muallimin-i Aliye'nin fen kolunda, 1905 yılında tamamladı. Özel olarak Farsça ve Arapça öğrenerek dini ilimler alanında kendini yetiştirdi. Maarif Nezareti tarafından Avrupa'ya gönderildi. İsveçre'nin Lozan Üniversitesi'nde fizik alanında eğitim aldı.¹

II-Devlet Hizmetleri

Günaltay, yurda dönüşünde Kıbrıs İdadisinde öğretmenlik ve müdür muavinliği yaptı. Buradan ayrıldıktan sonra Midilli İdadisi'nde ve İzmir Gelenbevi İdadisi'nde müdürlük yaptı. Midilli'de iken Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad ekibine yazar olarak katıldı; ilk yazıları felsefe ağırlıklı idi, daha sonra sosyal konulara eğildi. 1911'de kurulan Türk Ocağı'nda tarih dersleri ve konferanslar verdi. İslam Mecmuası'nın çıkmaya başlamasıyla (1913) İslamcı-Türkçü diye adlandırılan ekibe katıldı.²

Şemsettin Günaltay, 1914'te Darülfunun Edebiyat Fakültesi'nde Türk tarihi ve İslam kavimleri tarihi müderrisi oldu. 1917'de Süleymaniye Medresesi İslam felsefesi müderrisliğine tayin edildi. 1922 yılında Şer'iyye Vekaleti Tadzikat ve Te'lifat Heyeti azası oldu. 1924'te Darülfunun İlahiyat Fakültesi Din-i İslam Tarihi ve Fıkıh Tarihi müderrisliğinin yanı sıra fakülte sekreterliğini ve ertesi yıl da fakültenin dekanlığına getirildi. 1931'de Türk Tarih Kurumu'na üye seçildi ve 1941'den itibaren ölümüne kadar bu kurumun başkanlığını yaptı. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ordinaryüs profesör olarak ders verdi.³

Günaltay bir siyasetçi olarak II. Meşrutiyet döneminden itibaren aktif politikanın içinde yer aldı. 1915'te İttihat ve Terakki Partisi'nden Ertuğrul (Bilecik) mebusu olarak meclise girdi. 1918'de Meclis-i Meb'ûsan idare amiri oldu; İttihat ve Terakki ileri gelenlerini sorgulayan komisyonda bulundu. Meclisin aynı yıl feshedilmesinden sonra iki yıl daha idare memurluğu sıfatını sürdürdü. Teceddüd Fırkası'nın kurucuları arasında yer aldı. Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i

1 Kamil Şahin, "Günaltay" maddesi, TDV İslam Ansiklopedisi (DİA), C. 14, s. 286; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi II*, Risale Yayınları, İstanbul, 1987, s. 403; Türk Ansiklopedisi, "Günaltay" Maddesi, C. 18, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1970, s. 174; Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, "Günaltay" Maddesi, C. 5, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1983, s. 2551; Meydan Larouse Ansiklopedisi, "Günaltay" Maddesi C. 5, İstanbul, 1969, s. 433; Ahmet Gökbek, "M. Şemsettin Günaltay'ın Hayatı ve Düşünceleri", Şemsettin Günaltay'ın, Hurâfattan Hakikate eserinin girişi, Marifet Yayınları, İstanbul, 1997, s. 11.

2 İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, s. 403.

3 Kamil Şahin, "Günaltay", DİA, C.14, s. 286.

Hukuk Cemiyeti'nin İstanbul Teşkilatında görev yaptı. Bir süre İstanbul belediye encümeni azalığı ve Belediye reis vekilliğini yaptı. Atatürk'ün emriyle İstanbul CHP teşkilatını kurmaya memur edilen Günaltay'ın siyasi hayatındaki ikinci devre 1923'te Sivas'tan Büyük Millet Meclisi üyeliğine seçilmesiyle başlar.⁴ Bir süre T.B.M.M. Başkan vekilliği görevinde bulundu. Yedi dönem üst üste Sivas, bir dönem Erzincan milletvekili seçildi. 15 Ocak 1949-22 Mayıs 1950 tarihleri arasında tek parti devrinin son hükümet başkanı olarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin 14. Başbakanı oldu. İktidarın Demokrat Parti'ye geçmesinden sonra 1954'e kadar milletvekilliği görevine devam etti. 1958-1959 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul İl başkanlığında bulundu. 27 Mayıs İhtilali'nden sonra, Milli Birlik Komitesi ile beraber kurucu meclisi meydana getiren Temsilciler Meclisi üyeliğine seçildi. 1961 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi İstanbul Senatörü olarak yeniden meclise girdi. 20 Ekim 1961'de İstanbul'da öldü, vasiyeti üzerine Ankara'daki Cebeci Asri Mezarlığına gömüldü.⁵

III-Başbakanlığı

İkinci Hasan Saka Hükümeti'nin 14 Ocak 1949'da istifa etmesi üzerine, Şemsettin Günaltay yeni hükümeti kurmakla görevlendirildi.⁶ Günaltay'ın Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilmesi Cumhuriyet Halk Partisi içinde ve basında geniş bir tepki alanı yarattı. Bunun sebebi olarak, Günaltay'ın kabinesinde CHP içindeki ılımlı liberal grubun önemli bir mevki teşkil etmesi gösterilebilir.⁷ Uzlaşmacı bir kişi olan ve İslamcı eğilimleriyle bilinen tarih profesörü Günaltay'ın başbakanlığa atanması, CHP içinde kavgaların kızıştırmacı unsuru oluyordu.⁸ Basında çıkan yazılarda Günaltay hükümetinin zor ve müşkil bir şekilde kurulduğu anlaşılıyor. Örneğin 17 Ocak 1949 tarihli Vatan gazetesinde büyük manşet şöyledir: "Geniş temaslardan ve büyük müşküllerden sonra Şemsettin Günaltay yeni kabineyi kurdu. Kabine CHP koalisyonunu add ediyor."⁹ Gizli reyle itimadı alan kabine, CHP grubunda programın okuyup göreve başlamasıyla¹⁰ CHP içindeki muhaliflerin sert tepkilerine maruz kalıyordu. Mesela, Günaltay başkanlığındaki hükümetin en göze çarpan muhaliflerinden biri olan milliyetçi şair H. Kemal Çağlar protesto olarak Mec-

4 Meydan Larouse, "Günaltay" Maddesi.

5 Kamil Şahin, "Günaltay", DİA, C.14, s. 286.

6 Komisyon, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Editör: Sina Akşin, Cem Yay., İstanbul, 1997, s. 153.

7 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurum, Çev. Metin Kıratlı, Ankara, 1998, s. 307.

8 Eric Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye Tarihi*, Çev. Yasemin Önen, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 312.

9 *Vatan*, 17 Ocak 1949.

10 *Vatan*, 23 Ocak 1949.

lis'teki görevinden istifa ediyor ve CHP'den ayrılıyordu. Çağlar, Vatan gazetesi-ne verdiği demeçte yeni kabine vesilesiyle partisi için şöyle bir değerlendirme yapıyordu: "Artık ağızımızla kuş tutsak, değil memleketi dünyayı kurtarıcı tedbirler bulsak, halkı tatmin edemeyecek hale gelmiş bulunuyoruz."¹¹

Liberal eğilimleriyle tanınmış bir siyaset adamı olan Şemsettin Günaltay, Hükümet programında, Türk demokrasisini yürütebilmek için gerekli olan bütün önlemleri alacağını belirtiyor,¹² programda demokratik inkişafın durmayacağını ve laiklik prensibine bağlı kalacağını açıkça vurguluyordu.¹³ Günaltay'ın başkanlığını yaptığı ve Necmettin Sadak, Nihat Erim, Nurullah Sencer ve Tahsin Banguoğlu'ndan oluşan bir komite oluşturuldu. Bir planlama dairesinin kurulacağı ve Başbakanlığa bağlanacağı, işlevinin çeşitli bakanlıklara ait planları koordine etmek olacağı ilan edildi. Buna bağlı olarak Nihat Erim başkanlığında seçim yasasının düzenleme komisyonu oluşturuldu.¹⁴ Öyle ki Günaltay hükümetinin en önemli girişimlerinden biri olarak seçimlerin hükümetin kurulmasından hemen sonra hazırlanmaya başlanan yeni seçim yasası gösterilebilir. 16 Şubat 1950'de TBMM'de kabul edilen seçim yasasına göre; tek dereceli, genel, eşit ve gizli oyla serbest seçim yapılması, sandık kurullarında siyasal parti temsilcilerinin bulunabilmesi, gizli oy-açık sayım ilkesinin uygulanması ve seçimlerin adli denetim altında yapılması sağlandı. Ancak muhalefetin itirazlarına karşın seçim sistemi için çoğunluk yöntemi kabul edildi.¹⁵ Bu yeni seçim sistemi Cumhuriyet dönemi Türk siyasal tarihinin en önemli devrimlerinden biri olarak kabul edilir.¹⁶ Nitekim yeni seçim yasasının kabulünden sonra 8. dönem TBMM 24 Mart'ta dağıldı ve 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan Milletvekili Genel Seçimlerinde iktidarı Demokrat Partiye kattı.¹⁷

Başbakanlığı döneminde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni açan ve dini eğitime ağırlık veren Günaltay, böylece yeni bir dönemin de öncülüğünü yapmış oluyordu. Günaltay da örgütlü dine yönelik sonradan Türkiye'de İslam'ın kurtarıcısı olarak övünme hakkını kendine veren liberal politikasını öne sürerek Meclis'te, Partisi İslam'a karşı olmakla suçlandığında "Ben, bu ülkede İslam'ın yüce ilkelerini öğretmek için İlahiyat Fakültesi açan bir hükümetin Başbakanıyım"¹⁸ diye karşılık veriyordu.

Günaltay hükümeti, sola karşı baskıcı faaliyetlerini de artırdı. Bu dönemde Türk solu ne büyüktü ne de örgütlü. Bazı sosyalistler, açığa çıkmak için 1945

¹¹ *Vatan*, 23 Ocak 1949.

¹² Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1998, s. 148.

¹³ Bkz. *Vatan*, 21 Ocak 1949.

¹⁴ Bkz. *Cumhuriyet*, 11 Şubat 1949.

¹⁵ Komisyon, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Editör: Sina Akşin, s. 153.

¹⁶ Emre Kongar, *21. Yüzyılda Türkiye*, s. 148.

¹⁷ Komisyon, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye (1908-1980)*, Editör: Sina Akşin, s. 153.

¹⁸ *Cumhuriyet*, 9 Haziran 1949.

sonrasının görelî siyasi özgürlüğünden yararlandı; fakat faaliyetleri, kendilerinin de mensubu oldukları aydınlara ulaşmakla sınırlıydı. Bazıları siyasi parti bile kurdu. Bunlardan en ünlüsü, Dr. Şefik Hüsnü Değmer tarafından 19 Haziran 1946'da kurulan ve 16 Aralık'ta sıkıyönetim yetkilileri tarafından kapatılan Türkiye Sosyalist İşçi Köylü Partisiydi. Daha sonra seçimlere kadar geçen dönemde, yeni bir siyasi sorun ortaya çıkmadı.¹⁹

Siyasi arenada Günaltay Hükümetinin ve CHP'nin en yoğun mücadelesi güçlü bir rakip olarak görülen Demokrat Partiye karşı oldu. Demokrat Partililerin bu rekabette kullandıkları taktik genel olarak aynı karakteri ve üslubu taşımaktaydı. Demokrat Partililer, siyasi gerilimi olabildiğince yüksek tutmak amacıyla daha önceki sorun yaratma taktiklerine geri dönerek, Türk halkının bilincine derinliğine yer etmiş olan CHP'nin baskıcı geçmişinden, CHP'nin çok az şey yapmış olduğundan ve hüküm süren ekonomik yoksulluğun sorumlusu olduğundan, ısrarla söz edip CHP'yi kızdırabiliyorlardı. Demokrat Parti, sözde radikal eylemde ihtiyatlı olma anlamına gelen ihtiyatlı bir radikalizm politikası güdüyordu. Anayasa'nı ruh olarak demokratik fakat uygulama olarak otokratik olduğunu iddia ediyorlardı. Aynı zamanda Seçim Kanununun ihmal edilmesini, vatandaşları öz savunma durumunda bırakan, bireyin doğal haklarına bir saldırıyla eş değer görüyorlardı. Ancak yeni seçim yasaının kabul edilmesiyle DP'den gelen bu taarruz duruyor ve belki de DP'nin kuruluşundan bu yana ilk kez siyasi inisiyatif ve ibre CHP tarafına geçiyordu. 16 Şubat 1950'ye gelindiğinde, Seçim Kanunu artık bir sorun olmaktan çıkmış; zira DP'liler tarafından kabul edilecek bir şekilde değiştirilmişti. Nitekim 14 Mayıs 1950'de yapılan seçimlerde tarihsel momenti duyumsayan halkın büyük çoğunluğu -kayıtlı seçmenlerin % 90'nı- İnönü'nün CHP'sini iktidardan uzaklaştırmak için oy kullandı.²⁰ Seçimler Demokrat Parti'nin başarısıyla sonuçlandı. DP, oyların %53'ünü alarak Meclis'teki koltukların çoğunluğunu kazanmıştı. 22 Mayıs'ta yeni Meclis toplanarak Refik Koraltan'ı Meclis başkanlığına, Celal Bayar'ı ise Cumhurbaşkanlığına seçti. Adnan Menderes başbakan olarak kabineyi kurmakla görevlendirildi. Türkiye'nin siyasal tarihindeki en önemli devrimlerinden biri, böylece 14 Mayıs seçimleri yoluyla gerçekleşmişti.²¹ Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle Türk Siyasi hayatında yeni bir sayfa açılıyor ve bu olay Türk Demokrasi tarihinin de bir ilki olarak da tarihe geçiyordu. Seçim, CHP'nin Cumhuriyet kurulduğundan beri sürmekte olan tek partili hakimiyetinin sonu olduğu gibi Şemsettin Günaltay hükümetinin de sonu oluyordu. Günaltay, böylece Türk siyasi hayatının ve demokrasi tarihinin bu dönüm noktalarından birinde önemli ve kilit rol sahibi olmuştu. Diğer taraftan dini yüksek öğretiminin onun başbakanlığı döneminde başlaması bir buçuk yıl süren başbakanlığının diğer önemli icraatı olarak gösterilebilir.

¹⁹ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul, 1996, s. 43.

²⁰ Feroz Ahmed, *Demokrasi Sürecinde Türkiye*, s. 44-45.

²¹ Emre Kongar, *21.Yüzyılda Türkiye*, s. 148.

III-Eserleri

A-Eski Türk Harfleriyle Basılmış Olan Eserleri

- 1-Zulmetten Nura, İstanbul, 1331 (1915), Tevsi-i Tıbaat Matbaası,
- 2-Hurâfattan Hakikate, İstanbul, 1332 (1916), Tevsi-i Tıbaat Matbaası
- 3-Maziden Atiye, İstanbul, 1339, (1923), Kanaat Kütüphanesi
- 4-Felsefe-i Ulâ İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri, İstanbul, 1923, Evkaf-ı İslâmiye Maatbası
- 5-Tarih-i Edyan, İstanbul, 1922, Kanaat Matbaası
- 6-İslam Tarihi, İstanbul, 1925, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası
- 7-Mufassal Türk Tarihi, 5 Cilt, İstanbul, 1922, Evkaf Matbaası (İkinci baskı İstanbul, 1925, Matbaa-i Amire)
- 8-İslam Dini Tarihi, İstanbul, 1924, Darülfünun Matbaası
- 9-Fennin En Son Keşfiyatından, İstanbul, 1912, Matbaa-i Ahmet İhsan ve Şürekası
- 10-İslam'da Tarih ve Müvverihler, İstanbul, 1923-1926, Evkaf-ı İslamiye Matbaası
- 11-Müntehab-ı Kıraat, İstanbul, 1923, Kanaat Matbaası

B-Yeni Türk Harfleriyle Basılmış Olan Eserleri

- 1-Müslümanlığın Çıktığı ve Yayıldığı Zamanlarda Orta Asya'nın Umumi Vaziyeti, Ankara, 1933, Başvekalet Müdevvenat Basımevi
- 2-Mezopotamya-Sümerler, Akatlar, Gutiler, Amûrüler, Kassitler, Asurlular, Mitanniler, İkinci Babil İmparatorluğu, İstanbul, 1934, Akşam Basımevi
- 3-Suriye ve Palestin, İstanbul, 1934, Akşam Basımevi
- 4-Türk Tarihinin Ana Hatları Müsveddeleri, İstanbul, 1934, Akşam Basımevi
- 5-İbraniler, İstanbul, 1936, Akşam Basımevi,
- 7-La decadence du monde Musulman est-elle al'invansion des Seidjoudes?, İstanbul, 1937, Devlet Basımevi
- 8-Türk Tarihinin İlk Devirleri Uzak Şark, Kadim Çin ve Hind, İstanbul, 1937, Milli Mecmua Basımevi

9-Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark, Elâm Ve Mezopotamya, 1937, Devlet Basımevi

10-Tarih Lise I, İstanbul, 1939, Maarif Basımevi

11-Yakın Şark II, Anadolu, En Eski Çağlardan Akamemişler İstilasına Kadar, Ankara, 1948, Türk Tarih Kurumu Basımevi

12-İran Tarihi, En Eski Çağlardan İskender'in Asya Seferine Kadar, I cilt, Ankara, 1948, Türk Tarih Kurumu Basımevi

13-Yakın Şark IV, 2 bl., Ankara, 1951, Türk Tarih Kurumu Basımevi

14-Perslerden Romahlılara Kadar: Selevkoslar, Nebatiler, Galatolar, Bitinya ve Bergama Krallıkları, Ankara, 1951, Türk Tarih Kurumu Basımevi

15-Hürriyet Mücadelesi, Haz. Sabahat Erdemir, İstanbul, 1958, Gün Basımevi²²

IV- Şemsettin Günaltay'ın Dînî İslah Düşüncesi

Şemsettin Günaltay'ın dînî ıslahı düşüncesini öğrenmek için onun dîn ile ilgili düşüncelerini bilmek gerekir. Günaltay'a göre insanlarda dîn düşüncesi, inanma ve tapınma fikri, insanlıkla beraber doğmuş, yine insanlıkla beraber batacaktır. Din insan için bir ihtiyaçtır. En koyu dinsizler bile inanma ihtiyacından kurtulmamışlar, bu vazgeçilmez ihtiyaçla kıvranıp durmuşlardır.²³ O, din fikrinin sonradan meydana gelen bir şey değil; tam tersine insan fıtratının ezeli ve yok olmaz bir vasfı olduğunu, ilkel olsun medeni olsun her insanda yüce bir güce inanma ve tapınma ihtiyacının umumi ve esaslı olduğunu, bu nedenle insanlığın hiçbir zaman cemaat halinde dinsiz yaşamayacağını belirtmektedir.²⁴ Günaltay, dinin menşeinin tartışıldığı bir dönem olan 20.Yüzyılın başında ve Tarih-i Edyan (Dinler Tarihi) yazmanın yoğunlaştığı bir ortamda, bu nazariyeleri incelemek, dinin lüzumunu ortaya koymak için "Tarih-i Edyan" mı yazmıştır.²⁵ Dinin fitri, yaradılıştan gelen bir duygu olduğu düşüncesini özellikle Felix Dante, Kant, Jol Simon gibi Batılı düşünürlerin insan tabiatı ve dinin insan tabiatının bir sonucu olduğu düşüncelerinden yola çıkarak yapmaktadır.²⁶ Yine bir diğer

22 Ahmet Gökbel, "Şemsettin Günaltay", s. 14-15; İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık*, s.404-405; Kamil Şahin, "Günaltay", DİA, C.14, s.287; Türk Ansiklopedisi, "Günaltay", C.18, 174-175. Günaltay'ın ayrıca bu eserlerin dışında Sırat-ı Müstakim, Sebülreşad, Dârülfunun İlahiyat, Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi, Düşünce ve İslam dergilerinde de pek çok makalesi yayımlanmıştır.

23 Şemsettin Günaltay, *Zulmetten Nura*, Yayın Hazırlayanlar: A. Lütfi Kazancı ve Osman Kazancı, İstanbul, 1998, s. 55.

24 Şemsettin Günaltay, *Tarih-i Edyan*, İstanbul, 1922, s. 36-39.

25 Ahmet Gökbel, "Şemsettin Günaltay" s. 23.

26 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 55-58.

önemli eseri olan "Felsefe-i Ula İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri"nde din-felsefe-tabiat-fen-ruh bağlanımda din duygusu ve Allah fikri üzerinde durarak, din fikrinin fitri olduğu sonucuna varmaktadır.²⁷ Dinin insan tabiatının asıl özelliklerinden olarak gören Günaltay, en mükemmel ve insanlığın saadetini en ziyade temin edecek dine ise fitrî din (yaradılışa uygun din), demektedir.²⁸ Ona göre yaradılışa en uygun din mevcut dinler arasında İslamiyet'tir. Dinin gayesinin insan topluluğunun saadet ve selamet ahengini te'mine yönelik olduğunu, insanların yaratılış itibariyle arzu ve heveslerinin mahkumu oldukları için din gibi bir sınırlayıcı ve yön verici müesseseye muhtaç olduğunu vurgulayan Günaltay, dini toplumlar için lüzumlu olduğunu ve insanlığın kendinden müstağni olmayacağı bir müessese olarak görmekte ve bu müessesenin yüksek prensiplere ve derin hikmetlere müstenit olduğu derecede lüzumunun da o nispette artacağını düşünmektedir.²⁹ Dini içtimai bir müessese olarak gören Günaltay'a göre en ibtidai dinlerden en gelişmiş dinlere kadar var olan bütün dinler gözden geçirildiği zaman hepsinde başlıca şu üç esas göze çarpar:

1-Bir veya birden fazla üstün bir kudretin varlığına inanmak,

2-Bu üstün kuvvet veya kuvvetlerle insan arasında bir münasebet kurulması,

3-Üstün kuvvete veya kuvvetlere yaklaşma faaliyeti.³⁰

Günaltay, bütün dinlerde olan bu üç esastan birincisinin dinin inanç sistemini, ikincisinin din mensuplarının duygularını, üçüncüsünün de dinin âyin ve ibadetlerini doğurduğunu belirtmektedir.³¹

Din konusunda Günaltay'ın işaret ettiği bir diğer husus dinin ahlakla olan ilişkisidir. Bu anlamda, dini ahlaki fazilet olarak tanımlamaktadır ve toplumun birlik ve düzenini sağlayıcı bir unsur olarak görmektedir. Günaltay'a göre din ahlak fazileti demek olduğundan, ahlaksız bir milletin yaşamayacağı gibi, dinsiz bir millet de ayakta kalmaz. Buradan hareketle dinin gayesini de Günaltay şöyle vermektedir:

"Dinin gayesi insan topluluğunun saadet ve selamet ahengini te'mine yöneliktir. İnsanlar yaratılış itibariyle arzu ve heveslerinin mahkumu oldukları için din gibi sınırlayıcı ve yön verici müesseseye, muhtaçtırlar. Son asrın meşhur filozoflarından Şopenhavr ve Nietzsche gibi filozoflar hayatı, hırs ve arzu ile açıklamışlar. Bu açıklayışa göre hayvani yaratılış

27 Bkz. Günaltay, *Felsefe-i Ula İsbat-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*, İstanbul, 1923, s. 69.

28 Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 59.

29 Günaltay, *Tarih-i Edyan*, s. 39.

30 Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 64.

31 Günaltay, *a.g.e.*, s. 64.

32 Günaltay, *a.g.e.*, s. 60-61.

yönüyle yaratıcı hayvanlardan farklı olmayan insanın zararlı niyetlerini, cinayete sürükleyecek ihtiraslarını önlemeyip mutedil hale koyacak, bu niyetlerin sözden işe dönüşmesine engel olacak bir kuvvete ihtiyaç vardır. Bu kuvvet ancak din olabilir. Toplumun ahengini korumak ve insanların tecavüzlerini önlemek için konulacak kanunlar, nizamlar, polisler, jandarmalar, bu maksadı tamamiyle yerine getiremezler. Çünkü polis ve jandarma ancak gözünün önünde meydana gelecek bir münasebetsizliği önleyebilir. Yahut bu olayın meydana gelmesinden sonra failini yakalarsa; kanunun pençesine teslim edebilir. Halbuki suçların ve cinayetlerin çoğu polis ve zabitanın gözünün göremeyeceği zamanlarda, nüfuz edemeyeceği yerlerde meydana gelir. Din ise insanı gizli, açık her türlü fenalıklardan alıkor. Allah korkusu, din bağıntısı öyle bir zabıta kuvvetidir ki hiçbir insandan ayırlamaz. Nerede ve ne zamanda olursa olsun onu göz hapsinde bulundurur. Allah'ın her yerde hazır ve nazır olduğu inancı şehirde, köyde, evde, dağda, kırdan bayırda kısacası polislerin, zabıtaların, hükümetlerin ellerinin yetişemeyeceği yerlerde insan ile her türlü suç ve cinayet arasında bir set ve engeldir."³²

Günaltay, özel olarak İslam açısından din tarifini verirken dini dünya ve ahiret hayatında insanların saadetini temin edecek kanunlardan ibaret görmektedir. Bu konuda o, İslam düşünürlerinin din tanımlarına uyararak, "din, İslamiyet açısından ilahi kanunlar bütünüdür ki normal akıl sahiplerini fazilete, güzel ahlaka, çalışmaya ve gayretli olmaya, kısacası kendi iradesiyle dünya ve ahiret hayatında mutluluğa ve selamete ulaştıracak hedeflere sevkeder," demektedir.³³ Günaltay bu din tarifine bağlı olarak bir müslümanın dünyada en bahtiyar, ahiret hayatına karşı en ümitli bir insan olmasının icap ettiğini, bir müslüman toplumunun da medeniyet, ahlak, adalet, ilim, servet bakımından en çok yükselen ve ilerleyen, en mutlu bir topluluk olması lazım geldiğini düşünmektedir. Yine bu tarife göre, bir müslüman iç ve dış temizliğinin, gayret ve çalışmanın, ilim ve irfanın, güzel ahlakın ve manevi güzelliğin iyi bir örneği olmalı; bir müslüman toplumunun da, adaletin, hukuka saygının, intizamın ve karşılıklı sevginin pek üstün bir numunesi haline gelmelidir, sonucuna varmaktadır.³⁴

Günaltay, İslam'ı fitrat dini yani yaradılışa en uygun din olarak görmektedir. İslam'ın inanç ilkeleri üzerinde duran Günaltay, Tanrı'ya, peygamberlere, meleklere, kutsal kitaplara, ahiret hayatına ve kadere inancı İslam iman esaslarından kabul etmektedir. Kader sorununun müslümanlar tarafından yanlış anlaşıldığı üzerinde ısrarla durmuştur. O, Cebriyecilerin "insanın fiilleri Allah tarafından yazılmıştır, insan bir robot gibi bu fiilleri işler", görüşüne karşı çıktığı gibi, insanın kesin suretle özgür olduğunu savunan Mu'tezile görüşünü de makul görmemektedir. Günaltay bu iki görüşü de tasvip etmeyip Eşariler'in orta yolu bulduğuna inanır. Meseleyi akıl ve nakil yönünden uygulanabilir bir surette

³³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 67.

³⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 67.

açıklamayı başararak bu hususta İslam inancının neden ibaret olduğunu Eşarilerin belirlediğini savunmaktadır.³⁵

Günaltay, İslam dinini tanıtırken özellikle onun akıl ve ilimle olan ilişkisi üzerinde durmuştur. Ona göre İslam akli düşünceye büyük önem vermiştir. İslam'ın en önemli kaynağının akıl olduğunu kabul eder. Buna bağlı olarak "bir kişinin mü'min olabilmesi için akla başvurması zorunludur, sahih iman da ancak akıl sayesinde kazanılabilir", demektedir.³⁶ Günaltay, mevcut dinler arasında İslamiyet kadar hiçbir dinin akla önem vermediğini belirterek, İslam dininin, imanının temel esası olarak akli aldığını ve buna bağlı olarak İslam'da körü körüne taklidi imanın makbul olmadığını altını çizer. O halde her müslüman düşünmeye ve akletmeye mecbur, herkes hakiki imam elde etmek için, gücünün yettiği kadar fikrini derinleştirme çabasını göstermekle mükelleftir. Günaltay İslam'da akıl-iman ilişkisi meselesi için şöyle demektedir:

"İslam dini akli hakem tanımış, eşyanın hakikatine vakıf olmak için aklın rehberliğine ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Bir din ki, akli düşünceyi imanın temel esası sayarsa, o dinde akıl ile bağdaşmayacak bir nokta bulunabilir mi? Bir din ki; akli hakem tanır, o dine mensup olanlar arasında bu hakeme itiraz edenlere tesadüf edilirse, onların bu dine mensubiyet iddialarına nasıl güvenilir?"³⁷

İslamiyet'in ilim anlayışı üzerinde duran Günaltay, konuyu Kur'an'dan ayetlerle ve Hz. Muhammed'in hadislerinden örneklerle açıklamaktadır. Kur'an'daki "De ki: Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu? Doğrusu ancak akıl sahipleri bunları hakkıyla düşünür."³⁸, "Eğer bilmiyorsanız bilenlerden sorup öğreniniz."³⁹ gibi ayetleri temel hareket noktası olarak ilim ve akıl konusunda Hz. Peygamber'in bir çok sözünü de zikretmektedir.⁴⁰ Ona göre İslamiyet ilmin en büyük himayecisi, fen ve medeniyetin en samimi dostudur. Müslümanlığın müsbet ilimlerle uzlaşmayacağı hiçbir nokta olmadığını belirterek, ilim ile İslamiyet'in ortak paydasının akıl olduğunu vurgular: "İlmin ve tekniğin dayanağı akıl olduğu gibi İslamiyet'in, İnsanlara görev yüklemeye itibar ettiği şey de akıldır. Henüz kesinlik kazanmamış nazariyeler bir tarafa bırakılırsa, ispatlanmış ve kesinlik kazanmış olmak şartıyla hiçbir ilmi mesele bulunamaz ki, dîmimizin teb-

35 Günaltay, a.g.e., s. 277; İbrahim Ağah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s. 209; İbrahim Ağah Çubukçu, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi", 50. Yıl Türkiye Cumhuriyetinin 50. Yıl Armağanı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 186.

36 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, Yayına Hazırlayan: Ahmet Gökbel, Marifet Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 324.

37 Günaltay, a.g.e., s. 324.

38 *Zümer*, 39/9.

39 *Nahl*, 16/43.

40 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 80-83.

liğ ettiği gerçeklere muhalif olsun. Muhalif gibi görülen noktalara tesadüf edilirse bunların da te'vil edilmesi dinen caiz görülmüştür. Çünkü bir meselede akıl ve nakil arasında uyumsuzluk olursa akıl delilinin üstün görülerek nakil yoluyla gelen delilin meşru ölçüler içinde te'vili, İslam'ın hükümlerindedir."⁴¹

Günaltay, akıl-nakil ilişkisinde akli üstün tutarak akılcı biri olduğunu göstermektedir. Bu anlamda onun, kader konusunda muhalif olduğu Mutezileye akıl konusunda yakın olduğunu söylemek mümkündür. O, İslam dininin akıl ve hikmet üzerine kurulmuş olduğunu, bu yüzden de kendisine inananlara gerçek hikmeti aramayı emrettiğini ve dini akıldan ibaret saydığını ifade etmektedir.⁴²

Günaltay, İslam dininin ahlaki fazilet demek olduğunu,⁴³ çalışmanın İslam'da büyük yerinin olduğunu,⁴⁴ İslam dininin fikir hürriyetine hürmetli olduğunu ve İslamiyet'in ilerlemeye engel değil, ilerlemeyi ve hoşgörüyü bünyesinde taşıdığını belirtmektedir.⁴⁵

Genel anlamda din ve özel anlamda İslam anlayışım tanıdıktan sonra Günaltay'm dînî'nin ıslahı fikrine ya da ihya düşüncelerine baktığımızda ıslah düşüncelerinde iki yön karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Günaltay'm da içinde bulunduğu II. Meşrutiyet soması Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad kadrosundaki İslamcı aydınlar üzerindeki ihyacı-modernist İslamcı olan Cemaleddin Afgani-Muhammed Abduh etkisidir. Cemaleddin Afgani ve Muhammed Abduh'un İslam dini düşünce rönesansı kalıbına soktukları fikirlerinin etkileri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad'da yazı yazarlar arasında-Eşref Edip, Manastırlı İbrahim Hakkı, Babanzade Ahmed Naim, Halim Sabit, Ömer Ferit, Ebü'lûla Mardin, Mehmet Akif ve Şemsettin Günaltay gibi- ciddi din bilginleri vardı.⁴⁶ Bu dönemde bu iki İslamcı düşünürün aydınlanmacı ve İslam alemini uyandırıcı fikirleri Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad kadrosundan bilhassa Mehmet Akif'i etkilemiştir. Mehmet Akif, daha çok Muhammed Abduh'un makalelerini Arapça'dan tercüme ederek Sırat-ı Müstakim'de yayınlamış, onunla ilgili makaleler yazmıştır.⁴⁷ İşte Afgani-Abduh dini fikriyatından ve ihya düşüncelerinden etkilenen bir II.Meşrutiyet aydını da Şemsettin Günaltay'dır. Günaltay'm da içinde bulunduğu Sırat-ı Müstakim-Sebilürreşad İslamcı kadrosunun bir özelliği yukarıda izah ettiğimiz Afgani-Abduh etkisiyken, diğer özelliği de XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlı ülkesinde görülmeye ve yayılmaya başlayan Pozitivist-

41 Günaltay, *a.g.e.*, s. 80.

42 Günaltay, *a.g.e.*, s. 80.

43 Günaltay, *a.g.e.*, s. 84-87.

44 Günaltay, *a.g.e.*, s. 88-95.

45 Günaltay, *a.g.e.*, s. 136.

46 Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s. 18.

47 Bu makaleler için Bkz. Mehmet Akif, *Sırat-ı Müstakim*, C. 3, 25 Ağustos 1325.

Materyalist felsefi akımına karşı anti-materyalist bir tavırla tepki şeklinde görünmesidir. Bu yüzden bunlara "Spiritüalistler" adı verilir.⁴⁸ Meşrutiyet devri "spiritüalist" mütefekkirlerin fikirleri şöyle hulâsa edilebilir: Dini duygular gitkiçe zayıflamakta olup bunun sebebi de dinin asıl kaynaklarından öğrenilmemesidir. Din karşıtları da hurafeleri gerekçe sunarak dinin ilerlemeyi engel olduğunu iddia etmektedirler. İslamcılar, İslam'ın ilerlemeye engelleyici bir unsur olmadığını ispatma çalışarak, bir taraftan dini, esas kök ve kaynaklarına dönerek izah ederken, diğer taraftan da Avrupa'daki felsefi ve bilimsel gelişmelerden münevverleri haberdar etmeye çalışmışlardır.⁴⁹ Yine bu dönemde materyalizme bir reaksiyon olarak doğan anti-materyalistlerin meşgul oldukları "İsbat-ı Vacip" mevzuunda telif edilen eserlerde, İslam dünyasına dışarıdan giren ve Allah'ın varlığını inkara dayanan felsefe ve görüşlerin reddi amaç edinilmiştir. Bu amaçlarla kaleme alınmış çalışmalardan birisi Günaltay'a ait olan "Felsefe-î Ula İsbat-ı Vacip ve Ruh Nazariyeleri" adlı eserdir. Günaltay eserinde dinin lüzumu ve Tanrı'nın varlığı hususunda materyalist, pozitivist felsefi görüşleri ele alarak onları çürütmeyi amaç edinmiştir.⁵⁰

Günaltay'ın İslam'da ıslah düşüncesinin bir diğer yönü de yaşadığı devirle ilgilidir. Onun yaşadığı zamanda genel anlamda İslam dünyasının, özel olarak da Osmanlı ve daha sonra Cumhuriyet Türkiye'si'nin içinde bulunduğu sefalet, geri kalmışlık ve çöküntünün sebeplerinin dini kaynaklı olarak gösterilmesidir. Günaltay, İslam dininin yanlış anlaşıldığının üzerinde ısrarla durarak yanlış din anlayışının sebep olduğu tembellek ve miskinliği önlemeye çalışmıştır. Bir teorisyen olmanın ötesinde, bir uygulayıcı olarak, kendi başbakanlığı zamanında Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bu yanlış din anlayışını silmek amacıyla kurmuştur.⁵¹

Günaltay'ın yapmaya çalıştığı ıslahı anlamak için onun durum tespitlerine bakmak gerekir. "Zulmetten Nura" yanlış inançlar ve gerici fikirlerle bunalmış olan İslam âlemini uyandırmak gayesiyle yazılmış bir eserdir. Fikri çöküşün sebebini Cinci hoca, Seyyit Mustafa gibi dar görüşlü fanatik kafalarda bulan Günaltay, buna karşı yalnız ilimle, çağdaş düşünce ile silahlanmış bir İslamın kuratıcı olabileceğini söylüyor.⁵² Günaltay, müslümanların geri kalma nedenlerini İslamiyette değil, şeyhlerde, yemlik düşmanı olan din adamlarında ve hurafeler-

48 Bkz. Bayram Ali Çetinkaya, "Meşrutiyet Devri Felsefi Hayat: Akımlar, Temsilciler, Telifler ve Tercümeleler", *İslami Araştırmalar*, C.12, Sayı.2, Ankara, 1999, s. 171.

49 Bayram Ali Çetinkaya, *a.g.m.*, s. 172.

50 İsbat-ı Vacip hakkında yazılanlar için Bkz. Bekir Topaloğlu, *Kelam İlmi Giriş*, Damla Yayınevi, Dördüncü baskı, İstanbul, 1991, s. 42-43.

51 Bkz. Gotthard Jaschke, *Yeni Türkiye'de İslamcılık*, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972, s. 78.

52 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1999, s. 395.

de aramaktadır.⁵³ Yine Günaltay'ın bir diğer önemli eseri olan "Hurâfattan Hakikate" öteden beri çeşitli sebeplerden dolayı İslam'a bulaşmış olan hurafeler ve batıl inançlara dikkat çekerek, halkın bu hurafeleri din diye bilip onlara inanmalarından doğan sakıncalara, sebep olduğu zararlara temas etmekte ve İslam dinini bütün bu hurafeler yığından sıyrıp öz ve asıl haliyle insanlara sunmaya çalışmaktadır.⁵⁴ Anlaşıyor ki Günaltay'ın dinin ihyası ya da dinin ıslahı düşüncesinin merkezinde hurafe, bidat, uydurma ve hezeyanlardan arındırılmış öz ve asıl haliyle İslam vardır. Bu noktadan hareketle hurafe ve İslam inancına sızan uydurmaları tanımaya ve onları tekfir etmeye çalışan Günaltay, İslam inancına vurulan ilk darbenin Emeviler tarafından yapıldığını belirtir. Emeviler'in, İslam ahlakına ilk darbeyi vurdukları gibi, İslam'ın özünün tuhaf inançlar altında yok olmasma da katkıda bulduklarını düşünmektedir.⁵⁵ İslam birliğini sarsan ihtirasların bir diğer kaynağı olarak İran'ı göstermektedir. Günaltay, İran ile ilgili olarak şu iddiayı ortaya atmaktadır:

"İran kültürünün Müslümanlar üzerinde etkisi olmasaydı, Müslümanlığa bu kadar çok hurafe girmiş olmayacaktı. İslam, sade ve hürriyetperver bir din olmasına rağmen baskıcı bir yönetimle idare olunan İran Bölgesinde, asaletini kaybetmiştir. İran, Yunan, Roma ve Mısır kültürleri İslam'a girdikten sonra dinin sadeliği tamamıyla ortadan kalkmış, farklı bir şekil almıştır. İslam devleti tarafından fethedilen İran beldelerindeki insanlar, eski dini inançlarını unutamamışlar ve İslam'a o inançlarını taşıyarak girmişlerdi. Daha sonra bunlara eski Hind ve Yunan felsefesi de eklenmiştir. Musevilerden İslam dinini kabul edenler ise, Kitab-ı Mukaddes'in hurafelerini İslamiyet'e sokmayı kutsal bir vazife olarak görüyorlardı."⁵⁶

Görülüyor ki Günaltay, İslamiyet'i boğan ve tanınmaz hale getiren hurafe kanallarının başta İran olmak üzere, Yunan, Roma, Hind ve İsrailiyat inançları olduğunu söylemektedir. O, İslam'da ortaya çıkan batıl fırkaların ve farklı mezheplerin köklerini bu unsurlara bağladığı gibi hurafelerin menşeyini de bu noktaya bağlamaktadır. Eski İran inançlarının İslamı yozlaştırdığını düşünen Günaltay, bunu da İran'ın eski inançlarından olan Zerdüştlüğe bağlamaktadır. Ona göre İranlılar, İslam'ı kendi ruhi ihtiyaçlarına, gelenek ve göreneklerine uydururken Zerdüştlüğün şuuraltı kalıntılarına uymuşlardır.⁵⁷

Günaltay, İslam'ın özünü bozan bir diğer unsur olarak mezhep ve tarikatları görmektedir. Hurafeciliğin tarikat ve mezhepler kanalıyla ortaya çıktığını ve

53 İbrahim Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s. 211; İbrahim Agah Çubukçu, "Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi", s. 188.

54 Hidayet Aydar, "Darülfünun İlahiyat Fakültesi'nden İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı.1, İstanbul, 1999, s. 306.

55 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, s. 86.

56 Günaltay, *a.g.e.*, s. 93.

57 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, s. 103.

yayıldığını savunur. İslam toplumu arasında ilk kez zuhur eden ayrılığın menşesini imamet meselesi olarak belirleyen Günaltay, Hâriciler, Şiiiler, Aleviler, Zeydiler, Sebeiyye gibi bir çok mezhebin ortaya çıkmasını siyasi intikam arzularının, dini kisve altında meydana çıkması olarak yorumlamaktadır.⁵⁸ Günaltay'a göre Müslümanlar arasında ayrılığa neden olan unsurlardan biri olarak imamet meselesinden dolayı İslami prensipler çığırından çıkarılarak dine bir çok hurafe girebilmiş;⁵⁹ İmamiye mezhebi de olağanüstü şeylere inanmakla kalmamış, hadis uydurma konusunda çok aşırıya giderek aym zamanda dinin temel prensiplerine büyük darbe vurmuştur.⁶⁰

Günaltay, Hulafa-i Raşidin döneminde başlayan fetihlerin Emeviler zamanında tabii sınırını aşarak İran, Mısır, Suriye ve Kuzey Afrika'daki hükümetleri ortadan kaldırmasıyla burada yaşayan halkların kökleşmiş fikirlerini, asırlarca devam eden geleneklerini ve kültürlerini birden bire temelden söküp atmadıklarını ve Abbasi Devleti'nin ihtişam ve kuvvetini kaybetmesiyle bu insanların fırsattan istifade ederek tekrar eski gelenek ve inançlarını canlandırmaya çalıştıklarını anlatarak böylece İslamiyet'te gizli cemiyetlerin oluştuğunu dile getirmektedir.⁶¹ Bu oluşumla birlikte Günaltay'a göre artık İslam ruhuna aykırı bütün yanlış anlayışlar, ilkçağ kalıntısı eski inanç ve ibadetler İslami birer "mezhep" kılıfına girerek yarı dini yarı siyasi şekillerde bu manevi ve medeni birliği parçalamaya doğru gitmiştir.⁶² Günaltay'ın İslam'da gizli cemiyetler dediği bu oluşumların başında "Batiniler" gelir. Günaltay'a göre Batiniler, görünüşte Şii mezhebinden "İsmailiyye" mezhebinin ihyasına çalışıyorlardı, fakat asıl maksatları İslam öncesi yaşayan eski inançların yeniden canlanmasıydı. Ona göre bunun sebebi de şudur: Bu fırkanın kurucuları ismen Müslüman olmakla birlikte inançlarının temellerini Mecusilik geleneği oluşturuyordu ve amaçları İslam dinini İslami olmayan düşüncelerle temelinden sarsmak, cahil Müslümanları çeşitli şekillerle gaflete düşürerek onlara İslam adı altında Mecusilik fikrini telkin etmekte.⁶³

Günaltay'ın dini, sosyal ve siyasi açıdan yıkıcı gördüğü bir diğer akım Karmatiler'dir. Ona göre Karmatilik de Mecusilik, Sabilik devirlerine ait eski an'aneleri iade etmek suretiyle "Mazdek" mezhebini yaymaya, İştirakiyyun mesleğinin esaslarını öğretmeye başlayarak İslam inancına darbe vurmuştur.⁶⁴ Günaltay'ın yıkıcı gördüğü bir akım da "anarşist dervişler çetesi" dediği "Haş-

58 Günaltay, *a.g.e.*, s. 115 v.d.

59 Günaltay, *a.g.e.*, s. 124.

60 Günaltay, *a.g.e.*, s. 123.

61 Günaltay, *a.g.e.*, s. 136.

62 Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, s. 396.

63 Günaltay, *a.g.e.*, s. 137-138.

64 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, s. 154-155.

şâşin" ya da "Şark-ı İsmâiller" dir. Günaltay, bu grubu Karmatiler'den daha zorba, daha kötü ve tahripleri daha büyük olarak kabul eder. Ona göre, Şark-ı İsmâiliyye mezhebi aslında tam bir "imha timi" gibiydi. Günaltay, bilhassa bu fırkanın kurucusu olan "Hasan Sabbah"ı çok sert bir şekilde eleştirerek, onu şeytani zekasını Müslümanlar arasına ayrılık tohumları sokmak ve Selçukluların saltanatını yıkmak fikrine yönelmekle suçlamaktadır.⁶⁵ Günaltay, Hasan Sabbah için şunları yazar: "Lanetli faaliyetleri göz önüne alınırsa Hasan Sabbah'a ihtiraslı ve fırsatçı bir "cani" unvanından başka bir isim verilemez. Hasan; ilim, iktidar ve anlayış noktasından bakıldığında bir dahidir. Fakat Müslümanlar arasına ektiği bozuk akide ve ayrılık tohumlarının sonuçları göz önüne getirilirse kendisine "dâhiye-i dehyâ" (büyük musibet) isminin verilmesinde tereddüt edilemez."⁶⁶

Günaltay'ın saydığı hurafeci mezheplerden biri de kendi ifadesiyle "Şeyhlik postundan saltanat tahtına" dediği Afrika'daki İsmâiliye mezhebidir. Günaltay'a göre Fatimi saltanatını alan bu mezhep Karmatiler'e ve Haşşaşiler'e benzemiyordu. Afrikada'ki bu İsmâiliye grubun, medeniyetlerine ait eserleri zamanımıza kadar ulaşmış olan bir devlet şeklinde karşımıza çıktığını zikrederek, bunun sebebini mezhep doktrinlerinin ikinci derecede bırakılması ve liderleri olan Ubeydullah'ın ahlakıyla şeyhliğinin tamamen unutulması olarak hükümdarlığın gerektirdiği esaslara bağlanmış olmasını göstermektedir.⁶⁷ Günaltay, hurafe taşıyıcı olarak Suriye'de diğer dinlerin hükümlerinin kaldıran ve tenasüh inancına sahip Dürziler ve Nusayriler'i,⁶⁸ Anadolu'da ise Batıniye mezhebinin yerleşmesi olarak Râfizilik, Sûfilik ve Bektaşilik'i göstermektedir.⁶⁹ Günaltay'a göre, Anadolu'daki kin, nefret ve karmaşanın sebebi bu mezheplerin vücut verdiği mezhep ayrılıkları ve mezhep hurafeleridir. Bu mezheplerden özellikle Rafizilik'i hurafepereşlik ve cehaletle eş tutmakta, Bektaşilik ile Hristiyanlık'taki Ortodoks mezhebi arasında tam bir uyumun varolduğunu ileri sürmektedir.⁷⁰ Bu mezhepler'in İslam dinindeki tahribatını önlemek amacıyla Şemsettin Günaltay, dini tanınmaz hale getiren hurafeciliğin ortadan kaldırılması ve müslümanlar arasındaki kardeşliğin pekiştirilmesi için mezhebi ayrılıkların ortadan kaldırılmasını şart koşmaktadır.⁷¹

Günaltay, İslam dinin emrettiğini müslümanların yaşamadığını,⁷² müslümanların ilerlemesine engel olanın İslamiyet değil, onlara öğretilen İslamiyet olduğunu, müslümanların yaşayış tarzına hakim olanın İslamiyet'in olmadığını;

65 Günaltay, *a.g.e.*, s. 161-162.

66 Günaltay, *a.g.e.*, s. 180.

67 Günaltay, *a.g.e.*, s. 196.

68 Bkz. Günaltay, *a.g.e.*, s. 198-207.

69 Bkz. Günaltay, *a.g.e.*, s. 208-234.

70 Günaltay, *a.g.e.*, s. 219.

71 Bkz. Günaltay, *Hurûfattan Hakikate*, s. 235-246.

72 Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 67.

yanlış an'aneler, münasebetsiz alışkanlıklar, masallara dayalı hurafeler ve uydurma bid'atler olduğunu belirtmektedir. Müslümanların medeniyet sahasında yükselip ilerlemesine engel olan, sonuç olarak müslümanları geri bırakan asıl sebep acaba İslam mıdır? sorusuna Günaltay şu cevabı verir:

"Sefaletin, çöküşün sebepleri araştırılırsa ilim adamı kisvesine, derviş kıyafetine, şeyh elbisesine bürünmüş fakat ilimden, irşaddan nasipsiz ve habersiz oldukları halde hakiki alimlerin ve müridlerin makamlarını gaspetmiş olan bir kısım adamların bu konuda önemli rol oynadıkları anlaşılır. Fakat gerek dinin bugün aldığı şekle, gerek bu gibi cahillerin yaptıkları açıklamalara ve aşladıkları fikirlere bakarak hüküm vermek hiçbir zaman doğru ve mantıklı bir hareket olamaz. Terakkiye mani olup olmadığını dinin kendisinde aramız icabedeceği gibi, dini anlamak için de gerçek ilim adamlarım, fazilet sahibi şeyhleri, gaye ve maksada ulaşan dervişleri dinlemeliyiz. Ancak bu araştırmadan sonradır ki ilerleme ve yükselmemize engel olanın İslam dini değil, bugünkü müslümanların, insan tabiatine en uygun olan bu dinden pek uzak olan hurafelerle karışık inançları, uydurma an'aneleri olduğu ortaya çıkar."⁷³

Günaltay'a göre uydurma dinin bu oluşumunun sebeplerinden biri yukarıda da anlattığımız gibi hurafeciliği üreten mezhepler, bir diğeri de uydurma hadîslerdir. Günaltay, hadîsi Peygamberden sâdır olan emir olarak tanımlamakta ve genel anlayışa uyararak hadîsi Kavli, Fiili ve Takriri olarak üçe ayırmaktadır.⁷⁴ Ona göre, İslam'a sokulan hurafelerin, mantıksız, tuhaf şeylerin, ilme aykırı olan saçmalıkların başlıca kaynağı uydurma hadîslerdir. Günaltay, hadîs uydurmacılığının genel olarak mevzû hadisler adı altında yapıldığını belirterek şöyle devam etmektedir: "Mevzu hadîsler adı altında toplanan bu gariplikler, Müslümanlara arasında o kadar çok ve o derece yaygındır ki patlıcanın faziletinden, pırasanın meziyetine, kabağın cennet taamı olduğuna kadar hiçbir şey gösterilemez ki, hakkında mevzu bir hadîs olmasın. Buhari'de gösterilen usul ile Kur'an'ın getirdiği prensipler nazar-ı dikkate alınarak mevzu hadîsleri tayin etmek mümkündür. Fakat ne çare ki İslam dini, son zamanlarda tuzluyu tatlıdan ayıramayacak kadar çaresiz insanların elinde kalmış olduğundan, mevzu hadîsler tercih edilerek alim geçinen zavallıların ilim sermayesi olacak kadar revaç bulmuştur."⁷⁵

Günaltay, mevzu hadisler yoluyla din bünyesinde ibadetlere ekleme ve eksiltmeye varan yozlaştırmalara vücut verildiğini düşünmektedir. Bundan dolayı mevzu hadîsleri uyduranları sert bir dille eleştirmektedir:

"Mevzu hadislerden bir kısmı, İslamiyet'i sarsmak ve önceki dinlerin hurafelerini İslam dinine sokmak kastında bulunan rezil insanların bedbahtlıklarıdır. Mevzu hadîslerin bir kıs-

73 Günaltay, *a.g.e.*, s. 96.

74 Günaltay, *Hurâfattan Hakikaete*, s. 247.

75 Günaltay, *Hurâfattan Hakikâte*, s. 251.

mı da Müslümanları iyi gördükleri şeyler rağbet etmek, fena zulmettikleri şeyleri sakındırmak için hadıs uydurmak cinayetinde bulunan kara cahillerin ahmaklıklarıdır. Gece yarısında iki rekat namaz kılınırsa insanın işlediği ve işleyeceği günahların tamamının affolunacağını işaret eden hadisler bu türdendir. Zavallı ahmaklar, güya halkın dindarlığını artıracamız düşüncesiyle peygambere iftira etmek alçaklığında bulunuyor ve bunu din adına yapılan kutsal bir görev sayıyorlardı. İyi niyetle, yalandan hadıs uydurmaya cüret etmek, doğrudan doğruya dine zarar vermek demektir. Bilmem hangi vakit iki rekat namaz kılmakla, bütün günahlar affolununca, artık günde beş defa namaz kılmağa, senede bir ay oruç tutmağa, hacca gitmeye, zekat vermeğe ne lüzum kalır? Madem ki iki rekat namazla bütün günahlar affolunacaktı! Niçin insan tatlı tatlı eğlenerek her çeşit haramları yapmasın? İki rekat namazla bütün bu pis şeyleri affettirmek her zaman için mümkün değil mi? Görülüyor ki, bu mutaassıp cahillerin anlayışına göre bir adam her türlü günahı işler, her fenalığı yapabilir. Zira ömründe bir kere bilmem hangi vakit iki rekat namaz kılsa, bu sayede her çeşit mesuliyetten kurtulacaktır. Herhalde cehaletin bu mertebesi pek kolay olmasa gerek..."⁷⁶

Günaltay, hadisin sahih olup olmadığı konusunda takip edilmesi gereken yöntemi de vermektedir. Ona göre "akıl, mantık ve Kur'an esaslarına uygun olmayan sözlerin sahih hadis olmadıklarında tereddüt etmemek gerekir. Çünkü sahih hadisler, Kur'an ayetlerinin has ve âmminı, nâsîh ve mensuhunu tayin ve tefsir babında beyan edilmişler ve ulaşımlardır. Şu halde akla uygun olan fakat Kur'an'a muhalif ne kadar hadis rivayet edilmiş ise hepsinin mevzu olduklarına inanmak gerekir."⁷⁷

Günaltay, bir diğer hurafe kaynağı olarak da kendi zamanındaki vaaz kitaplarını göstermektedir. Kullandan vaaz kitaplarının büyük çoğunluğunu aklı selim ve belli bir ilmi seviyeye ulaşmış insanları nefret ettirecek derecede hurafelerle dolu olduğunu, bu kitapların başından sonuna kadar İsrailiyat dolu hikayeler ve uydurma hadislerden ibaret olduğunu örnekleriyle vermektedir.⁷⁸

Günaltay, müslümanlar arasında yaygın olan yanlış inançlara da değinmektedir. Bu inançların ilerlemeyi bir ölçüde engellediğini belirtmektedir.⁷⁹ Türbeler ve ziyaret yerlerinin ölüleri kutsallaştırma şeklinde belirlediğini, aslında bu uygulamaların dinle ilgisi bulunmayan bir takım inançların İslam'a sokulmasından sonra görülmeye başlandığını vurgulamaktadır. Bu yolda menfaat devşirenlerin, türbe ve ziyaret yerlerinin dinî ve İslami olduklarına dair pek çok masallar hatta bir çok kerametler naklettiklerini söylemektedir. Ama aslında bu uygulamalar İslam'a ters ve Hz. Peygamber'in tebligatında olmayan şeylerdir.⁸⁰ Gü-

76 Günaltay, a.g.e., s. 252-253.

77 Günaltay, a.g.e., s. 251 vd.

78 Bkz. Günaltay, a.g.e., s. 262-277.

79 İbrahim Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s. 212; İbrahim Agah Çubukçu, *"Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi"*, s. 189.

80 Günaltay, *Hurafattan Hakikate*, s. 278-290.

naltay, Müslümanlar arasında yaygın olan bir takım inançların çokluğu ve tuhaf-lığı karşısındaki hayretini gizlemeyerek bu inançların içerisinde ilkel insanların âdetlerinden; ahlâki çöküntü nedeniyle ortadan kaybolan saltanatların iğrenç geleneklerine kadar her şeyin bulunabildiğini ifade etmektedir. Hayretini ve bu durum karşısındaki hissini şu sözlerle anlatmaktadır: "İnandan şeylerin asılsızlığı insanı güldürüyor. Din adına inanılmış olması da insanı ağlatıyor. Özellikle de çocuklarımızı yetiştirecek annelerin bu kadar ilkel fikirlere sahip olmaları insanı derin derin düşündürüyor."⁸¹ Günaltay, batıl halk inançları olarak çamaşır yıkamak, tırnak kesmek, elbise biçmek, ev taşımak ve hamama gitmek için mutlaka belli bir günü beklemek, falan ayda nikah akdi yapmayı uğursuz saymak, kurşun dökmek, nazara karşı muska yaptırmak, sevgi için fala baktırmak, kısmeti açılmayan bir kızı arkasına alarak mezar mezar dolaştırmak, bakla attırmak, yıldızların durum ve hareketlerinden bir takım hükümler çıkarmak, kuşların ötüşünden ve uçuşundan mana çıkarmak, Kaf dağı inancı, önüne gelen her şeyden bir mâna çıkarmak, bazı şeyleri uğurlu görüp bir takım şeyleri uğursuz sayma inancı, muska ve tılsım yapma gibi inançları sayar. Günaltay'ın kabulüne göre bu batıl inançlar, din adına uydurulmuş olup Müslümanları atâlete ve sefalete, hatta ahlaksızlığa sevk etmek için kurulan tuzaklardır. Ona göre İslamla alakası olmayan bu tip inançlar İslam inancına Hind, İran, Mısır, Keldani, Filistin, El-Cezire ve Asya kültüründen İslamiyet'e geçmiştir. İslam'ın bu tip inançları şirk olarak kabul ettiğini söyleyen Günaltay, Müslümanların durumunu elem verici olarak tanıtır ve şöyle devam ediyor: "İnsan, bir yandan hurâfeleri men edici ayet ve hadislerin şiddetini, öbür taraftan da günümüz Müslümanlarının bu tip maskaralıklara olan düşkünlüklerini göz önüne getirince Peygamberin (s.a.) ortaya koyduğu din ile bugünkü Müslümanlar arasında hiçbir münasebet olmadığına hükmetmek mecburiyeti hissediyor."⁸²

Şemsettin Günaltay'a göre Müslümanların cehalete sürüklenmesinin önemli bir sebebi de ilmiye sınıfının gerilemesidir:

"Meselelere çözüm getirme ve hikmet üzere kurulu olan ve her türlü ilerleme ve gelişmeye müsait olan, teşvik eden bir yüce din, eyvah ki bu sefil adamlar tarafından bir hurafeler mecmuası haline getirilmek isteniliyordu. Bu şekilde tertemiz dine karşı en müthiş ihanetler yapılarak İslam milleti pek müthiş ve tehlikeli bir uçuruma, cehalet çukuruna doğru itiliyordu. Gerilememizin ve çöküşümüzün en önemli sebeplerden biri de âlimlerin gerilemesi olduğundan şüphe yoktur."⁸³

⁸¹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 291.

⁸² Günaltay, *Hurafattan Hakikate*, s. 301.

⁸³ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 145.

Günaltay, Müslümanlar arasındaki kader ve kaza anlayışını da tenkit ederek bu anlayışın İslam ruhuna ve Hz. Peygamberin öğretilerine uymadığını, Müslümanların miskinlik ve tembelliklerinde bu anlayışın büyük rolü olduğunu ısrarla vurgulamaktadır. Günaltay, bu meselede Cebriye ve Mutezile mezheplerini eleştirerek Eşarileri tuttuğunu belirtir. Ona göre, Eşariler meseleyi akıl ve nakil ile uygulanabilir bir surette açıklamayı başarmışlardır. Kaza ve kader inançının İslam'ın ilk zamanlarında ilerleme, ülkeler fethetme, memleketlerin imarı, kazanma ve ticaret gibi faziletlere kaynaklık ettiği halde somaki zamanlarda bu asli anlayışından sıyrılarak korkaklık, tembellik, ihmal, zulüm ve zillate katlanmak gibi işlerin ortaya çıkmasına sebep olduğunu anlatır.⁸⁴ Tevekkül ve kadere iman konuları, yanlış tefsirlerle çığırından çıkarılmış, düzeltilmesi güç bir durum almıştır. Günaltay, İslam'daki kader konumunun bu tefsirlere uygun konulmadığını, kader meselesinin halka yanlış bir surette anlatıldığını söyleyerek şöyle devam eder:

"İslâm milletini tembellikten sefaletle, sefaletten yok olmaya sevk eden cahiller, tevekkülü de zillet ve hakarete katlanmak mânâsında anlamışlardır. Zillate katlanmak tevekkül değil acizliktir. İslâm dininde tevekkül şartı, ilahi sünnete ve tabiat kanunlarının gereklerine uygun hareket ve her türlü sebebe girişikten sonra olacakları beklemek demektir. Yoksa acizlikle ve tam bir hakirlikle her şeye katlanmak demek değildir! Kadere iman farzdır. Fakat "ne yapalım kader böyle imiş!" sözü, bir şey hakkında insanın her türlü tedbir bittikten sonra yani ancak bir emr-i vaki karşısında söylenilmelidir. Çünkü İslam'da kaderi inkar etmek, küfür olduğu gibi zorlama derecesinde kadere itimat etmek de küfürdür."⁸⁵

Günaltay, kaderin cebr-i mutlak şeklinde anlaşılmasına karşıdır ve bu anlayışta olanları konuya verdikleri şekil ile dinin esasını yıkmaya yürümüş olmakla, ahlaki mesuliyet esasını çürütmekle itham eder. Bunun gerekçesini şu cümleleriyle vermektedir.

"Öyle ya mademki hayır ve şer insan ne yaparsa yapsın o işte insanın hiçbir isteği ve seçimi yokmuş. Yer yüzündeki insanların olaylar sahnesindeki iş ve davranışları, hayal perdesindeki Karagöz'ün hareketinden farklı değilmiş. O halde insana ahlaki sorumluluk yüklemeye, dini emir ve yasakları tebliğ etmeye lüzum kalır mı? Bu lüzum kalmayınca peygamber gönderilmesine ne ihtiyaç var? Bir taraftan devamlı surette emir ve yasaklar bildirildiği halde, diğer taraftan insanın işlerinde mecbur ve iradesiz olduğunu ortaya atan bir din olur mu? Eğer insan sorumlu değilse vacibin, haramın, mübahın ne anlamı vardır? İstek ve seçmeden mahrum bir insanın işlerini iyi-kötü diye vasıflandırmak mümkün olur mu?"⁸⁶

Kader konusunun halledilmesi için Kur'an'ın yeterli olduğunu ve bunun için de kelâm nazariyelerine ve felsefi mücadelelere girişmeye gerek olmadığını

84 Günaltay, *a.g.e.*, s. 277-284.

85 Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 285.

86 Günaltay, *a.g.e.*, s. 289.

nı belirten Günaltay, Kur'an'da kaza ve kader kelimelerinin hangi manada kullanıldığının araştırılmasıyla, İslam'da bu meselenin nasıl anlaşılması gerektiğine dair lüzumlu malzemenin elde edinilebileceğini, böylece uzun tartışmalara da gerek kalmayacağını söyler. Bu prensipten hareketle Kur'an-ı Kerim'de bu kelimelerin geçtiği ayetleri⁸⁷ inceleyen Günaltay, şu sonuca varmaktadır: "İslam'daki kader inancı, Müslümanların kainatta sağlam bir kanunun, düzgün bir sünnetin hükümran olduğuna ve belirtilen kanunlara göre sebeplerin yaratana bağlı bulunduğuna, ilâhî yaratışta bozukluk ve fark olmadığına iman etmeleri demektir. Şu halde imanın şartlarından olan "Kadere, hayr ve şerrin yaratıcısının Yüce Allah olduğuna inandım" cümlesi, hayr ve şerrden her birinin, ilahi bilginin gerektirdiği sebep ve sünnetlere ve kadere göre cereyan ettiğine inanmak demektir."⁸⁸

Bu veriler ışığında Günaltay'ın dinin ıslahı anlayışında benimsediği yöneme baktığımızda şunları söylemek mümkündür: Müslümanların İslam'ı tam manasıyla yaşamaları, öğrenmeleri, benimsemeleri ve İslam'ı hurafe tezgahından kurtarmaları için dinin özüne dönülmesinin gerekliliğine işaret etmektedir. Dinin özüne ya da safiyetine dönüşten kastı Asr-ı Saadet'te yaşanan İslam'dır. Bu bakımdan dini, ihtilaflar çıkmazından önceki anlayışla, yani selefin anladığı metodu anlamamanın ve onu ilk kaynaklara tevdi edenin amaçlarını güden Günaltay'ı Selefiyeci olarak kabul etmek mümkündür. O, özellikle ahlakta Selefiyun devrinin tutumunu salık verir.⁸⁹ Günaltay'ı bir Selefiyeci olarak hurafe, bid'at, hezeyan ve batıl inançlara karşı yürüttüğü mücadele açısından Selefin temiz itikadına çağırarak Selef akidesini ilk benimseyen olarak kabul edilen İbn Teymiye (Ölm. 1328)⁹⁰ ile irtibatlandırmak mümkündür. Ayrıca Selefî benimsemesiyle 19. yüzyılda İbn-i Teymiye'yi takip eden Mısır Müftüsü Şeyh Muhammed Abduh'un (Ölm. 1905)⁹¹ İslam'ın modern zamanlarda ilim ve teknik karşısındaki tutumu açısından Abduh ile irtibatlandırmak da yanlış olmaz. Nitekim Günaltay, eserlerinin bir çok yerinde Muhammed Abduh'a atıflar yapar, onu İslam'ın ve Kur'an'ın inceliklerine vakıf biri olarak tanıtır.⁹² En çok da İslam'da kader ve kaza meselesinde Muhammed Abduh'un fikirlerine başvurur.⁹³ Ayrıca yine bu meselede Cemaleddin Afgani'den etkilendiğini "Ben, bu konuda Cema-

87 Bkz. *Mü'min*, 23/18; *Ra'd*, 13/18, 17; *Hicr*, 15/21; *Kamer*, 54/49; *Yasin*, 36/39; *Yunus*, 10/5; *Müzemmil*, 74/20; *Furkan*, 25/2; *Abese*, 80/18-19; *Ahzab*, 33/62; *Bakara*, 2/117; *Al-İmran*, 3/47; *Kasas*, 28/29; *Fusilet*, 4/142

88 Günaltay, *a.g.e.*, s. 295.

89 İbrahim Agah Çubukçu, *Türk Düşünce Tarihinde Felsefe Hareketleri*, s. 208; İbrahim Agah Çubukçu, *"Cumhuriyet Devrinin Bir Düşünürü Şemseddin Günaltay'ın Dini Düşüncesi"*, s. 185.

90 M. Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 171. İbn Teymiye'nin ihyacılığı ve metodu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Ebu Zehra, *Ahmed İbn-i Teymiye*, Çev. Osman Keskiöğlu, Hilal Yayınları, İstanbul, 1987.

91 Abduh'un ihyacılığı ve metodu için geniş bilgi bkz. M. Zeki İşcan, *a.g.e.*

92 Bkz. Günaltay, *Zülmekten Nura*, s. 137, 140, 280, 294.

93 Bkz. Günaltay, *a.g.e.*, s. 284.

ledin Afgani'nin öğrencisiyim"⁹⁴ demek suretiyle açıklamaktadır. Eserlerinden anlayabildiğimiz kadarıyla Günaltay, Türkiye'den ise en çok Mehmet Akif'e yakın bir çizgidedir. Nitekim onun yanlış inanç ve gerici fikirlere karşı İslami uyarışı anlatan önemli eserlerinden biri olan "Zulmetten Nura"nm takdim yazısını da Mehmet Akif yazmıştır.⁹⁵

Günaltay, Asr-ı Saadet sadeliğine dönüşten başka çarenin olmadığını, çünkü İslam'ın Asr-ı saadetteki şeklini kaybettiğini, Yunan'ın, Mısır'ın, Hind'in ne kadar karışık ve eski hurafeleri varsa hepsinin İslam inancına intikal ettiğini ve böylece adma İslam denilen ama aslında İslam'la bağdaşmayan bir inanç sisteminin zuhur ettiğini düşünmektedir. Netice itibariyle Günaltay, Müslümanların sefalet ve felaket içinde gerilemiş ve çöküşünü de bu hurafeler yığını inanç sistemine bağlamaktadır. Ona göre Müslümanların dini rehberi Kur'an, dünya rehberi de akıl ve irfandır. Bunların haricinde rehber ve mürşid aramak, asrın zihniyetine uygun düşmeyeceği gibi İslam'ın ruhu ile de bağdaşmaz. O halde bu iki rehber ışığında İslam yeniden anlaşılabilir ve Asr-ı saadet sadeliğine dönülebilir.⁹⁶ Asr-ı Saadet'e dönüş için Kur'an-ı Kerim ve sahih hadisleri iki ilahi ışık olarak takdim eden Günaltay, Müslümanların bu iki esasa yapışmalarıyla bütün hurafelerden kurtulabileceğini dile getirmekte ve Asr-ı Saadet'e dönüş için gerekçeleri vererek, şöyle devam etmektedir:

"Müslümanlar, düşünmeyen hayvanlar veya daha doğrusu cansızlar derecesine düştüler. Emin olunmalıdır ki bugün Müslümanlık adı altında gördüğümüz bir çok şeylerin İslamiyet'le hiçbir ilgisi yoktur. Müslüman kitle dine sokulan bidatler ve hurafeler içinde boğulup kalmıştır. İslam akla geniş ve serbest bir hareket sahası vermişti. Bu saha kapatıldı... Nakledilen bilgiler akledilenlere galip geldi. İslam dünyasını tarumar eden mezhep kavgaları yüz gösterdi. Bir mezhebin bağlıları, diğerlerini küfür ve sapıklıkla itham edecek kadar aşırılığa kaçtı. Anane ve geleneklere aşırı bağlılık, insan ilişkilerini günden güne daha zora soktu. Çok geniş ve oldukça müsait olan din sahası gittikçe daraltıldı. Nihayet insan haklarını korumayacak bir hale getirildi. Bu faciaların sebebi, sadece gerçek dinin unutulması, hurafelerin ortalığı doldurmasıydı. Bu hali gören genç Müslümanlar mevcut tembellik ve sefaletin sebeplerini dine mal ettiler. Müslümanları bu dereceye sürükleyenlere hücum edeceklerine, doğrudan doğruya dine hücum etmeye başladılar. Bu hücum haklı, fakat yanlış bir noktaya yönelmişti. Bütün bu hallere karşı, dini koruma hususunda Müslümanları diriltmek gereği derin bir şekilde hissedilmektedir. Bunun için de Asr-ı Saadet'e dönmekten başka çare yoktur."⁹⁷

Şemsettin Günaltay, ıslah düşüncesinde takip edilmesi gereken bir diğer yöntemi de içtihad olarak belirlemektedir. Günaltay'a göre içtihad, her asır için

94 Günaltay, "Asr-ı Saadet Sadeliğine Dönüş", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslam Düşüncesinde Arayışlar*, Yayına Haz. İlyas Çelebi, Ziya Yılmaz, Rağbet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 28.

95 Bkz. Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 19-21.

96 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, s. 315-317.

97 Günaltay, *Hurâfattan Hakikate*, s. 321-322.

zaruri bir ihtiyaçtır. "İnsanlık medeniyet yolunda ilerledikçe, insanların ihtiyaçları ve birbirileri ile olan münasebetleri de o nispette artmaktadır. İnsanlık olgunlaşmaya doğru ilerledikçe her adım başma önünde daha geniş bir ufuk, daha engelsiz bir saha, daha sıkıntı veren bir ihtiyaç ortaya çıkıyor. Bu pek tabii bir haldir. Çünkü insanlar, medeniyette, fikri gelişmede ilerledikçe geçim durumu ve aralarındaki münasebette o nispette değişir ve genişler ve bu hal yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına sebep olur. Sonuçta bir asrın ihtiyacı diğer asır ile kıyas kabul etmeyecek kadar çeşitlilik gösterir. İhtiyaçların çeşitlenmesi ve çoğalması insanlar arasındaki işlerin de genişlemesini ve artmasını gerektirir. İşlerin genişlemesi ve çeşitlenmesi, ırkın ve kanunların da genişlemesini gerektirir. Daha önceki zamanlara göre içtihad edilerek ortaya konmuş usuller yeni ihtiyaçları karşılayamaz. Yeni ihtiyaçlar, çok şiddetli bir şekilde, yeni kanunları ister. Bu kanunlar yapılmaz, yeni içtihadlarla o ihtiyaçlar düzenlenmezse millet felç olur, kötürümler gibi ilerleyemez ve bir adım atamayarak olduğu yerde sayar kalır, belki de geriler," demektedir.⁹⁸

İçtihad'ı Usul ilmi alimlerine uyarak "Dindeki zanni olan şer'i hükümleri tafsili debilerden çıkarılma hususunda olanca gücü ile çalışmaktır."⁹⁹ şeklinde tarif eden Günaltay, içtihadın hangi hükümlerde olması gerektiği üzerinde de durur. Günaltay, dini hükümleri itikad, ibadet, ahlak ve muamele olmak üzere dört kısma ayırır. Bunlardan itikadla ilgili hükümlerde öncekilerin tanımına göre içtihad olmayacağını, hiçbir ferdi taklit etmenin doğru olmayacağını belirtir. Çünkü itikadla ilgili hükümlerin çoğunluğu akli delillerle sabit olmuş, bu husus Kur'an ayetleriyle de teyid edilmiştir. Geri kalan kısmı ki Kur'an-ı Kerim ve mütevatir hadislerde geçtiği gibi aklen olamayacakları gerektiren bir delil de yoktur. Bununla beraber bunların teslim ve kabulü de zaruridir. O halde itikadi hükümlerde kesin bilgi şarttır.¹⁰⁰

İbadetlere ait hükümlere gelince, burada da kanun koyucunun belirlediği esasların değişmediğini, çünkü ibadetle ilgili hükümlerin, kanun koyucu tarafından tamlandığını belirtir:

"İbadette ruh, samimi niyet ve Allah'ın rızasını çeker ki bu da nefsin düzeltilmesi, iman kuvvetlendirilmesi ve dinin emirlerine uymaya çalışmakla olur. İbadetin yapılması için bir dini sorumluluk, bir de manevi lezzet yeterli olduğundan ibadetlerin, zaman ve mekan itibarıyla değişmesi gerekmez. İbadet kısmında yalnız zaruri bir delil veya beğenilen esas vesairenin belirlenip seçilmesi hususunda çeşitli rivayetlerden en doğru olanı tercih edilir, kısa ve kapalı olan bir deyim tefsir ederek derinlemesine incelemekte gücü yettiği kadar çalışılabilir. Yoksa hiçbir müçtehid farz olan ibadetlerden birini kendi içtihadı ile değiştirmek

⁹⁸ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 297-298.

⁹⁹ Günaltay, *a.g.e.*, s. 301.

¹⁰⁰ Günaltay, *a.g.e.*, s. 304.

selahiyetinde değildir, olamaz. Ahiret hayatına ait hükümlerde insanlar bildikleri gibi hareket edemezler. Kanun koyucu nasıl emretmişse ona uymak lazımdır."¹⁰¹

Günaltay, ahlak kısmı için haram ve diğer yasaklananlardan, kötülükler ve diğer çirkin işlerden menetme ve yasaklama hükümlerini, ahlaki faziletlerin kazanılmasında teşvik esaslarını kapsadığını hatırlatarak, burada da helal veya haramlığına dair kesin dinî delil bulunan hükümlere dokunamayacağını ifade eder. Yalnız hakkında söz söylenmemiş olan bir işin helal veya haram olacağına kıyasla ispatlanabileceğini söyler.¹⁰²

Günaltay'a göre müçtehidlerin çalışmalarının en çok yoğunlaştığı saha dünya işlerine ait kısımdır. Çünkü dünya işleri, örf, adet, zaman ve mekanın farklılaşması ile değişir. Bunlar hakkında her asırda o asrın ihtiyaçlarına, o mahallin zorlamalarına göre içtihadlarda bulunmak lazımdır. Zira işlerin bir kısmını sınırlamak doğru değildir.¹⁰³

Günaltay, içtihad kapılarının kapandığından beri, Müslümanların ilerleme kapılarının da kapandığını söyler. O, bu tarihi Hicri 4. asrın sonları olarak belirlemektedir.¹⁰⁴ Günaltay, içtihadın yapılmasını istemekte ve içtihad kapılarının açılmasını bir şarta bağlar. Bu şart, içtihadın ilmi bir heyet tarafından yapılmasıdır. O, bu ilmi heyetin özelliklerini şöyle vermektedir:

"Heyet üyelerinden bazılarının fıkıh usulü ve hadis ilminde, bazılarının tefsir ve lugat ilminde mütehassıs olmaları, bilgi, anlayış ve hükümlerle ilgili olan Kur'an ayetleri ve nebevî hadislerinin lügat manalarıyla, lafzın mantuku, hükmün sebep ve illeti ve sözden kastedilen asıl maksad yani dini manalarının heyetçe bilinmesini, kitap ve sünnetin hususi ve umumi, hakikat ve mecaz, sarih ve kinaye, mücmel ve müfesser, nasih ve mensuh gibi kısımlarının belirlenmesini sağlar. Fıkıh ilminde mütehassıs ve uzman kişilerin bulunması ise heyetin çalışmasını kolaylaştırır. Heyet üyeleri arasında zamanın hallerini gerçekten bilen, asrın ihtiyaçlarını anlayan, toplumun işlerini kavrayan, idari inceçikleri derinlemesine incelemiş kişilerin bulunması da pek çok fayda temin eder. Bu gibi insanların bulunması içtihadın zamanın ihtiyaçlarına uygun ve uygulanabilir olmasını sağlayacak, zamanın zorlamaları ile bağdaştırılması mümkün olmayan resmi kayıtları usul esaslarına göre değiştirecek veya kaldırarak, medeni toplum hayatımızı yüceltmeye, iktisadi işlerimizi genişletmeye hizmet edecek, özetle millete ihtiyaçları ile uygun geniş ve verimli bir yol açacaktır."¹⁰⁵

Anlaşıldığı kadarıyla Günaltay, içtihadı insanların yaşamlarında duydukları ihtiyaçlar karşısında dini bir imkan olması açısından onu zorunlu ve zaruri olarak görürken, diğer taraftan içtihadı Kur'an'ın ve dolayısıyla İslam dininin

¹⁰¹ Günaltay, *Zulmetten Nura*, s. 304-305.

¹⁰² Günaltay, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁰³ Günaltay, *a.g.e.*, s. 305.

¹⁰⁴ Günaltay, *a.g.e.*, s. 307.

¹⁰⁵ Günaltay, *a.g.e.*, s. 313-314.

diyalektiği gibi algılamakta ve bu boyutuyla içtihadı dinin ıslahı ya da ihya diyebileceğimiz düşüncesinde bir yöntem olarak merkeze oturtmaktadır. Kısacası o, içtihadı iki yönden ele almaktadır. Birinci yönü, dinin toplumsal bir gerçeklik olması veçhesiyle toplumun dini yaşamını kapsar, ikinci yönü Kur'an'ın getirdiği dini mesajın evrensel felsefesini anlamayı kapsar.

V-Sonuç

Şemsettin Günaltay, dini insanın varlık yapısının en derin ve en temel ihtiyaçlarından biri olarak kabul etmekte, insan tabiatının asıl özelliklerinden biri görmektedir. Dini, bireyin ve özellikle toplumun ahlaki fazileti için vazgeçilmez bir araç ve şart olarak gösteren Günaltay, İslam dinini insan fıtratına en uygun ve en mütenasip din olduğunu savunur. İslam'ın akli düşünceye ve ilme büyük değer verdiğini, İslam'ın ilmin düşmanı değil onun dostu ve muhafızı olduğunu, çalışmanın İslam dininde büyük bir kıymete haiz olduğunu, İslam'ın ahlaki fazilet olduğunu vurgulamaktadır. Bu değerlere sahip bir dinin temsilcileri olarak müslümanların birey ve toplum bazında, dünyada en bahtiyar, en başarılı, en medeni; ahiret hayatına karşı da en ümitli, en emin olması gerekirken; tam tersi bir manzarayla karşı karşıya gelen Günaltay, problemi Müslümanların yaşadığı ve anladığı din anlayışında, çözümü de İslam'da bulmaktadır. Müslümanların geri kalmaları ve bunalım içinde yaşamalarını, onların hurafe, bidat, uydurma ve hezeyanlardan oluşan adına İslam denilen aslında gerçek ve öz haliyle İslamla alakası olmayan bir dine bağlamaktadır. Bu anlamda İslam'ın terakkiye engel olmadığına ispata çalışan Günaltay, "İslamiyet ne emrediyor, müslümanlar ne halde?"¹⁰⁶ sorusuna karşılık olarak dine ıslahı vazgeçilmez ve kaçınılmaz bir görev olarak addediyor. Demek ki Günaltay'ın ıslah düşüncesindeki temel amil müslüman dünyanın içinde bulunduğu çöküntü durumunun dine bağlanmasıdır. İşte onun mücadelesi de burada başlar. Temel espri bu mantığı yıkmaktır.

Günaltay, İslam'ın hurafelerle devşirilmesini mezhep ve tarikatlar ile uydurma hadislerle gerçekleştirildiğini tespit ederek, fikri mesaisini bu iki unsura karşı yoğunlaştırmıştır. Mezhep ve tarikat yoluyla gerçekleşen dejenerasyonun başta han olmak üzere Arap, Hind, Mısır, Yunan, İsrailiyat ve Şaman kültürlerine ait eski gelenek, adet ve ananelerin bileşimiyle meydana çıktığını savunur. Diğer taraftan uydurma hadislerle İslam'da olmayan, Kur'an'la çelişen ve çatışan bir sürü inanç ve anlayışın İslam'a yamatıldığını belirtir. Bu iki kanalla yozlaştırılan İslam'ın özellikle kader anlayışının yanlış anlaşılması üzerinde duran Günaltay, müslümanların sefalet, miskinlik, tembellik içinde olmalarını bu kader anlayışının bir ürünü olarak kabul etmektedir. Halbuki İslam'ın kader,

106 Günaltay, *a.g.e.*, s. 67.

kaza ve tevvekül anlayışı sefalet, miskinlik, tembellik değil, tam tersine çalışmayı, üretmeyi, başarıyı amaç edinen bir yapıdadır.

Günaltay, dindeki yozlaşmaya karşı bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla iki yöntemi savunur. Yukarıda da anlattığımız gibi bu yöntemlerden birincisi dinin özüne dönülmesinin gerekliliğidir, ikincisi de içtihattır. Günaltay'a göre dinin özüne geri dönülmesiyle İslam'ın saf ve temiz hali görülür ve böylece İslam'dan beklenen ümit ve rahmet elde edilir. Bunun için de bir zorunluluk olarak gördüğü içtihadı öne sürmektedir. Gerek eserlerinde savunduğu fikirler gerekse uygulama bakımından onun Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni açması bu düşüncelerinin ürünü olduğu açıktır.